

VALENTLIK MOHIYATI VA SINTAKTIK QURILMA
TUZILISHINI BELGILASHDAGI AHAMIYATI

Babadjanov Mansurbek

*O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori*

Annotatsiya: Til hodisalariga substansial yondashuv tilshunoslikda valentlik qonuniyatlarining o‘rganilishiga turtki bo‘ldi. Til hodisalarining lisoniy mohiyati o‘rganilar ekan, til birliklarining birikuv imkoniyatlariga ega bo‘lishi va bu imkoniyat tasodifiy emasligi haqida xulosalar bildirila boshlandi. Ushbu maqolada lisoniy valentlikning sintaktik qurilma tuzilishi haqida misollar orqali yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: valentlik, birikuvchanlik-biriktiruvchanlik, fakultativ qo‘shimcha, eksplitsitlik, obligator, substansial tahlil.

Abstract: A substantive approach to language phenomena has motivated the study of valence laws in linguistics. As the linguistic essence of language phenomena was studied, conclusions were made that language units have the possibility of combining and that this possibility is not accidental. In this article, the structure of the syntactic device of linguistic valence is explained through examples.

Key words: valence, conjunction-conjunction, facultative complement, explicitness, obligator, substantial analysis.

Valentlik so‘zi lotincha “valetia” leksemasidan olingan bo‘lib, “kuch” degan ma‘noni anglatadi. Fizika fanidan ma‘lumki, kuch – o‘zaro ta‘sir va bog‘lanish demakdir. Kimyo fanida “bir valentli”, “ikki valentli”, “ko‘p valentli” kabi atamalar ham ishlatiladi. Kimyoda valentlik(lar) sonini aniqlashda ma‘lum bir element (bir) atomining modda (molekula) tarkibida vodorodning (H) necha atomi bilan birikishi nazarda tutiladi. Chunonchi, H₂O (suv) molekulasida kislorod atomi (O) ikki valentli bo‘lib, u vodorod (H) atomining ikkitasi bilan birikkan. Demak, suv formulasida kislorod ikki valentli (H₂)dir:

Ammiak tarkibidagi (NH₃) azot (N) uch valentlidir, chunki azotning bir atomi vodorodning (H) uch atomi bilan birikishni talab etadi:

Ushbu tushuncha tilshunoslikda lisoniy birliklarning hali yuzaga chiqmagan birikuvchanlik-biriktiruvchanlik imkoniyatlari sifatida qaraluvchi lisoniy hodisaga nisbatan qo‘llanildi. Til birliklarining o‘zaro birikish xususiyatlari tilshunoslikda endi

tadqiq qilinayotgan masalalardan emas. Valentlik nazariyasining o‘ziga xos taraqqiyot bosqichlari, bu nazariya ildizlarining uzoq tarixga egaligi, bu sohada izlanish olib borgan olimlarning qarashlari, semantik valentlikning yuzaga chiqishi bilan aloqador bo‘lgan neytral (mo‘tadil, bo‘lishi mumkin, lekin zarur emas, bor/yo‘qligi (eksplitsitligi), voqelanganligi/voqelanmaganligi leksema ma’nosiga ta’sir etmaydigan), fakultativ (qo‘shimcha, leksema ma’nosini aniqlashtiruvchi), zaruriy (majburiy, obligator – leksema tarkibidagi turli sememalarni farqlashga xizmat qiladigan), ajralmas (kompletiv, ma’lum bir turdagi ma’no voqelanishi uchun hamisha zarur bo‘lgan) aktantlar, ularning shakliy xususiyatlari olim S.Muhammedova tadqiqotida mufassal o‘rganilganligi bizning bu boradagi bayonimizni ancha ixchamlashtiradi¹. Shuning uchun biz bu sohada katta xizmatlar qilgan akademik Iristoy Qo‘chqortoyev, professorlar Shavkat Rahmatullayev, Ravshanxo‘ja Rasulov, Aygul Salkalamanidze, Hamid Ne‘matov, Hurinisa Usmonovalarning qarashlarini bir-bir tahlil qilib, f.f.d. Saodatxon Muhammedova bosib o‘tgan yo‘lni takrorlamaymiz, balki samimiy minnatdorlik bilan olim tadqiqotlariga tayanib ish tutamiz, tadqiqotlarini mohiyatan to‘ldiramiz. S.Muhammedovaning valentlik nazariyasi tarixi va uning o‘zbek tilshunosligiga tatbiqiga bag‘ishlangan mufassal bayonini bir ilova bilan to‘ldirish lozim, zeroki, valentlik haqidagi ta’limot – bu nazariyaning asosiy tamoyillari (o‘sha davr ijtimoiy-siyosiy talablari asosida ochiq-ravshan tilga olinmay) Sh.Rahmatullayev va I.Qo‘chqortoyevlardan ancha oldin bizning fanimizga kirib kelgan edi. Bu xayrli ishni 1951-53 yillarda Buxoro pedagogika institutida o‘qituvchi va rektor muovini vazifasida ishlab turgan, keyinchalik O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi hamda madaniyat xodimi faxriy unvonlariga sazovor bo‘lgan, tilshunoslikda substansial tahlil metodologik asoslarini bergan, iste’dodli olim va tarjimon, professor Sergey Ivanov amalga oshirgan edi. U o‘tgan asrning 50 yillari oxirida o‘zbek tilida sifatdoshlarning tabiati xaqida yakunlangan nomzodlik dissertatsiyasi va shu asosda keyinchalik (1959 yilda) e’lon qilgan monografiyasida² turkiy tillarda sifatdoshning hind-yevropa tillaridan tub farqini quyidagi hodisada ko‘rgan edi: turkiy sifatdoshlar vazifa jihatdan juda keng bo‘lib, fe’l turkumidagi so‘z gapda kesim vazifasida kelganda – uning bilan birikish imkoniyatiga ega bo‘lgan harakat foili (valentlik nazariyasida agens), harakat obykti (valentlik nazariyasida patsiyens), makoni (valentlik nazariyasida lokalis), zamoni (valentlik nazariyasida temporalis), quroli va vositasi (valentlik nazariyasida instrumentalis) v.h.k. ma’noli so‘zlardan istagan biri (valentlik nazariyasida fe’l aktantlarining barchasi)ni aniqlab kela oladi va shuning bilan faqat harakat foili ma’noli so‘zlarni aniqlab kela oladigan Yevropa tillari sifatdoshlaridan tubdan farq qiladi.

So‘zlarning birikish qonuniyatlari, valentlikni tavsiflash metodikasi, ayniqsa,

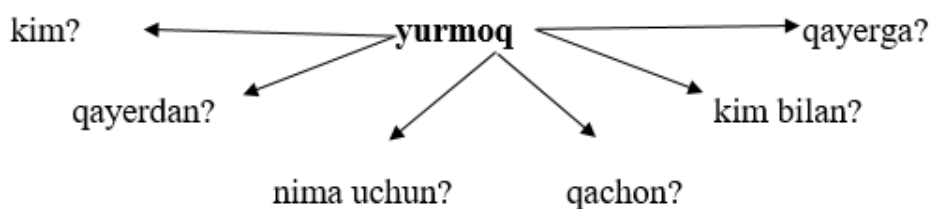
¹ Мухамедова С.Х. Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фан л-ри ... дисс. - Тошкент, 2007.-402 б.

² Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка - Л.: ЛГУ, 1959. - 152 с.

Germaniyada nemis tilshunoslari tomonidan keng tadqiq qilingan. Bu sohada G.Xelbig, A.Balveg-Shramm, G.Shumaxer kabi olimlarning xizmati beqiyos³. So‘zning ma’noviy (leksik-semantik) valentligi tushunchasi o‘tgan asrning 20-30-yillarida shakllandi va juda tez ommalashdi. XX asrning 40-yillarida sovet tilshunosligiga valentlik tushunchasini S.D.Katsnelson olib kirdi⁴. Ma’noviy (semantik) va sintaktik, lisoniy va nutqiy valentlik talqini ustida olimlar o‘rtasida uzoq yillar bahs davom etdi. Mazkur jiddiy masala yechimini o‘zbek tilshunosi R.Rasulov va olimning izdoshlari berishdi⁵. Olim masalani lison-nutq, imkoniyat-voqelik, sabab-oqibat dialektikasi aspektida talqin etib, lisoniy (semantik) valentlik hodisasini imkoniyat, sintaktik (nutqiy) valentlikni voqelik sifatida baholadi. Shu bilan birga valentlik hodisasining ham semantika, ham sintaksisga daxldorligi dialektik nuqtai nazardan ochib berildi.

Quyida valentlik mohiyatini til qurilishi va lisoniy birliklar tavsifiga substansial yondashish nuqtai nazaridan ko‘rib chiqamiz. Muayyan bir so‘zning ma’lum bir ma’noviy guruh so‘zlari bilan meyoriy ravishda birika olish qobiliyati so‘z valentligidir. Demak, leksik-semantik valentlik – bu qobiliyat, imkoniyat. Boshqacha qilib aytsak, so‘zlarning nutqda o‘zaro birikish imkoniyatlari **semantik** (ma’noviy, lisoniy) yoki **leksik-semantik** va **semantik-sintaktik** valentlik deyiladi. Bu hukmni ishning birinchi bobida bayon etilgan g‘oyalar va tamoyillar bilan qiyoslasak, valentlik nazariyasining mohiyatan substansiallik bilan yaqinligi haqida xulosa chiqarish mumkin. Lisoniy valentlik so‘zning semantik strukturasi mujassamlangan yashirin imkoniyat, mohiyat, umumiylik, zaruriyatdir. Nutqiy valentlik esa lisoniy valentlikning ro‘yobga chiqishidir. Masalan, yurmoq leksemasi o‘z ma’noviy xususiyatlariga ko‘ra bir qator so‘zlar bilan aniqlanishni talab etadi – yurish harakati kimningdir tomonidan, ma’lum bir maqsadda, qay bir makon, zamon, tarz, sharoitda, ma’lum bir vosita bilan bajariladi (Qarang: 2.1-chizma):

Yurmoq leksemasi ma’noviy xususiyatlari

2.1-chizma

³ Степанова М.Д., Хельвиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. - Москва: Высшая школа, 1978. - 257 с; Бальвег-Шрамм А., Шумахер Г. Словарь глагольных валентностей на семантической основе /Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIV. Проблемы и методы лексикографии. - Москва: Прогресс, 1983. - С. 201-226.

⁴ Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности/Вопросы языкознания. - Москва, 1987. - №3. - С. 20-32.; Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Вестник ЛГУ. Серия истории языка и литературы. - Л., 1948. No2.-С. 114-134.

⁵ Rasulov P. Ўзбек тилидаги холат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. - Тошкент: Фан, 1989. - 142 б.

Shu asosda yurmoq fe'li mana shu ma'nolarni ifodalaydigan – so'roqlarga javob bo'la oladigan so'zlar bilan birikish qobiliyatiga ega. Bu lisoniy, ma'noviy qobiliyatdir. Nutqda, qo'llanilishda mana shu imkoniyat muayyan moddiy shaklda voqelanadi. Bunday voqelanishda juda katta rang-baranglik mavjud. Chunonchi, qachon? so'rog'iga javob bo'la oladigan nutqiy vosita (ya'ni zamon aktanti) ravish (endi yur-), bosh yoki o'rin kelishigi shaklli yoki ko'makchili ot (bu yil-/kunda/ta'tildan keyin... yur-), ravishdoshlar (tuzalgach, yur-), sifatdoshlar (aytganda yur-) kabi so'zlar bilan, so'z birikmalari, kengaygan ravishdosh, sifatdosh va harakat nomi birikmalari bilan va nihoyat, ergash gaplar bilan to'ldirilishi mumkin. Mana shu muayyan voqelik semantik (lisoniy) imkoniyatning nutqiy voqelanishi bo'lib, sintaktik (nutqiy) valentlikni tashkil etadi. Shunga ko'ra istagan so'z nutqda qo'llanilganda, ya'ni sintaktik qurilmaning imkoniy tarkibi ushbu konstruksiyada hokim mavqeida kelgan so'zning semantik valentligidan kelib chiqadi – nutqiy sintaktik qurilma o'z tarkibida kelgan a'zo (so'zlar bilan go'yoki hokim so'zning semantik valentligida mujassamlashgan, Yashiringan holda imkoniyat sifatida saqlangan qobiliyatni oddiygina muayyan shaklda yuzaga chiqaradi. Chunonchi, U yurdi qurilmasi markazida kelgan yur- so'zi huzurida mana shu matnda 2-chizmada ko'rsatilgan so'roqlarga javob bo'layotgan qismlar yo'q. Lekin ular yo'qolgan emas – oddiygina voqelanmagan, xolos, lekin imkoniyat sifatida so'zning semantik valentligida yashirinib turibdi; albatta, yurish harakati ma'lum bir makon va zamonda, yo'nalish va tarzda, vosita va maqsadda amalga oshiriladi. “U yurdi” matnida ular moddiy shaklda ifodalanmagan, xolos. Shuning uchun sintaktik qurilmaning tarkibi, eng avvalo, uning hokim komponenti vazifasida kelgan lug'aviy birlikning semantik valentligi bilan belgilanadi, desak xato ham, mubolag'a ham bo'lmaydi. Lekin qurilma tarkibida sintaktik tobe bo'lak mavqeida kelgan so'zlarning ham semantik valentligi qurilma strukturasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi, zeroki, birinchidan, sintaktik hokim-tobelik nisbiy tushuncha bo'lib, bir qism uchun tobe mavqeida bo'lgan so'z ikkinchi bir qism uchun hokim mavqeida bo'laveradi (chunonchi, katta binoning derazasidan qurilmasida binoning va derazasidan so'zshakllari xuddi shunday mavqeda). Ikkinchidan, sintaktik qurilma tarkibida birikish bir tomonlama – faqat hokimdan tobega yo'naltirilgan emas, balki, S.A.Nazarova atroflicha asoslab bergani⁶ va o'zbek tili grammatik qurilishi tavsifiga bag'ishlangan substansial yo'nalishdagi keyingi darslik⁷ va qo'llanmalarda⁸ sharhlanganidek, ikki tomonlamadir — hokim bo'lak mavqeida kelgan so'zning semantik valentligi bilan tobe bo'lak vazifasida kelgan so'zning semantik valentligi o'zaro moslashadi. Chunonchi, shirin qovun birikmasida

⁶ Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. - Тошкент, 1997. - 21 б.

⁷ Sayfullayeva R. Ба 6. Hozirgi o'zbek adabiy tili - Toshket: Fan va texnologiya, 2010.- Б. 23-30

⁸ Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г. ва б. Хозирги ўзбек тили. - Тошкент ЎЗМУ, 2007.-Б. 38; Сайфуллаева Р.ва б. Хозирги ўзбек тили. - Тошкен: Фан ва технология, 2009.-416 б.

belgi-xususiyat umumiy ma'noli shirin so'zi predmetni atab kelgan so'z bilan bog'lanishga, predmet ma'noli qovun so'zi esa belgi-xususiyat ma'noli so'z bilan bog'lanishga ehtiyoj sezadi, chunki borliqda bu ikki ma'no bir-biridan ajralmas bo'lib, sinkretik tabiatga ega⁹ - shirin leksemasi predmetni atab keluvchi so'z bilan, qovun so'zi esa belgi-xususiyat nomini atab keluvchi so'z bilan birikish ehtiyojini sezadi va shirin qovun so'z birikmasida bu ikki turli ehtiyoj qondiriladi. O'zaro birikuvchi so'zlarning semantik strukturasidagi semalarda uyg'unlik, biri-birini to'ldirish bo'lgan taqdirda me'yoriy birikish va o'z ma'no (shirin qovun), ularning orasida biri-birining inkori yoki ziddiyat bo'lganda – ko'chma ma'no (shirin uyqu, shirin dushman) voqelanadi¹⁰.

Semantik valentlik xususiyatlari asosida so'zlarni o'ziga xos guruhlash an'anasi ham tilshunoslikda juda qadimiy tamoyillardan biri bo'lib, uning tarixi qadimgi hind hamda yunon tilshunosligiga borib taqaladi. Lekin bunday bo'linish, odatda, fe'llarni o'timli va o'timsiz kabi turlarga ajratishdan nari bormaydi. Keyingi davr tilshunosligida leksikani sistema sifatida talqin etish zarurati asosida so'zlarni ma'noviy umumiyliklar asosida har xil uyalarga — lug'aviy-ma'noviy guruhlar (LSG - leksik-semantik guruhlar), to'dalar va maydonlarga birlashtirib o'rganish avj oldi¹¹. Shu jarayonda ma'lum bo'ldiki, valentlik qobiliyati har xil, hatto bir-biriga zid bo'lgan so'zlar ham bir lug'aviy-ma'noviy guruh/to'da/maydon kabi to'plamlarga mansub bo'la olar ekan. Bu esa, o'z navbatida, yangi turdagi ham semantik, ham sintaktik xususiyatlari o'zaro uyg'unlashgan to'plamlarni – **semantik-sintaktik guruhlar** (SSGlar)ni ajratish va o'rganishga olib keldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Мухамедова С.Х. Ўзбек тилидаги ҳаракат феълларининг семантик ва валентлик хусусиятлари: Филол. фан л-ри ... дисс. - Тошкент, 2007.-402 б.
2. Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка - Л.: ЛГУ, 1959. - 152
3. Степанова М.Д., Хельвиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. - Москва: Высшая школа, 1978. - 257 с; Бальвег-Шрамм А., Шумахер Г. Словарь глагольных валентностей на семантической основе /Новое в зарубежной лингвистике. Выпуск XIV. Проблемы и методы лексикографии. - Москва: Прогресс, 1983. - С. 201-226.
4. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности/Вопросы языкознания. - Москва, 1987. - №3. - С. 20-32.; Кацнельсон С.Д. О грамматической

⁹ Широнова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарқлаш воситалари: Филол. фан номз. ...дисс. - Бухоро, 2010.-157б.

¹⁰ Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия - Тошкент: Фан, 1975.-140 б.; Нарзиева М. Семантическая структура и компонентный анализ имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1992.-22с.

¹¹ Ўзбек тилшунослигида бу йўналишда қилинган ишларнинг муфассал таҳлили И.Кучкортоев, З.Бегматов, хусусан, ш.Искандарова ишларида берилган.

категории // Вестник ЛГУ. Серия истории языка и литературы. - Л., 1948. No2.-С. 114-134.

5. Расулов Р. Ўзбек тилидаги холат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. - Тошкент: Фан, 1989. - 142 б.
6. Назарова С. Бирикмаларда сўзларнинг эркин боғланиш омиллари: Филол. фан. номз.... дисс. автореф. - Тошкент, 1997. - 21 б.
7. Sayfullayeva R. Ба 6. Hozirgi o zbek adabiy tili - Toshket: Fan va texnologiya, 2010.- Б. 23-30
8. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Бокиева Г. ва б. Хозирги ўзбек тили. - Тошкент ЎзМУ, 2007.-Б. 38; Сайфуллаева Р.ва б. Хозирги ўзбек тили. - Тошкен: Фан ва технология, 2009.-416 б.
9. Широнова Н. Ўзбек тилида предметлик ва белги-хусусият маъноларини фарклаш воситалари: Филол. фан номз. ...дисс. - Бухоро, 2010.-157б.
10. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия - Тошкент: Фан, 1975.-140 б.; Нарзиева М. Семантическая структура и компонентный анализ имен существительных возрастной характеристики лица в узбекском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1992.-22с.